

Užkalbėti ir melsti: švelnioji galia lietuvių užkalbėjimuose

DAIVA VAITKEVIČIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

daiva.vaitkeviciene@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1348-0165>

SANTRAUKA. Daugelį metų folkloro tyrinėtojai skirtingose šalyse laužo galvas, ar užkalbėjimai ir maldos yra vienas, ar du atskiri sakiniai žanrai. Lietuvoje šis klausimas buvo keliamas kiek siauresniu mastu, apsiribojant užkalbėjimų ir lietuvių senosios religijos maldų į dievus (Žemyną, Gabiją, Jauną Mėnesį ir kt.) palyginimu. Šio straipsnio tikslas – išsiaiškinti, kokie bruožai leidžia ieškoti bendrumo tarp užkalbėjimų ir maldų į dievus ir ką tai byloja apie šių žanrų ryšį. Aptarus terminologinę problematiką XX a. lietuvių folkloristų darbuose, straipsnyje gilinamasi į tokius užkalbėjimus, kurie, panašiai kaip ir maldos, turi tiesioginį adresatą, su kuriuo komunikuojama pasitelkiant švelniąją galią bei susitarimu grįstą veikimo strategiją. Šie užkalbėjimai straipsnyje vadinami švelniaisiais.

Tyrimas atskleidė, kad daugelis švelniųjų užkalbėjimų bruožų būdingi ir lietuvių maldoms į dievus: nagrinėjant tekstus komunikaciniu aspektu, išryškėja tokie bendri dėmenys kaip tiesioginis kreipimasis, išaukštinimas, kvietimo ir aukojimo formulės, pagalbos prašymas. Nors kai kurie bruožai užkalbėjimuose išreikšti silpniau nei maldose, nekyla abejonių, kad švelnieji užkalbėjimai ir maldos į dievus sudaro bendrą tekstų korpusą. Skirties tarp šių žanrų verta ieškoti nebent performatyvumo lygmeniu, t. y. nagrinėjant užkalbėjimų ir maldų sakymo būdą ir aplinkybes.

RAKTAŽODŽIAI: užkalbėjimai, maldos, baltų religija, magija, etnomedicina.

Charming and Praying: the Soft Power in the Lithuanian Charms

ABSTRACT. For a long time, folklore researchers from various countries struggled to determine if charms and prayers belonged to the same folklore genre, or two different ones. In Lithuania, this question used to be discussed in somewhat smaller extent, mainly concentrating on the comparison between charms and prayers addressed to the deities of the ancient Lithuanian religion (Žemyna, Gabija, the New Moon, etc.). The goal of this article is clarifying the features that enable establishing affinity between charms and prayers to gods, and what this says regarding the interconnection between these genres. Having discussed the problematic terminology in the 20th century Lithuanian folklore research, the author goes on to analyze the charms that are characterized by direct addressee and peculiar form of communication akin to prayers, namely employing the soft power, i. e. the action strategy based on mutual agreement. Such kind of charms in the article are defined as soft.

According to the author's research, soft charms display numerous features characteristic to the prayers addressed to gods; in terms of communication, such common components as

direct address, exaltation, formulaic invitations and offerings, and requests for help can be discerned. Although some of these features are less pronounced in charms than in prayers, it still seems obvious that the soft charms and prayers constitute the same corpus of texts. Distinction between these genres could perhaps be sought only on the performative level, i. e. by analyzing the way and circumstances of uttering charms and prayers.

KEYWORDS: charms, prayers, Baltic religion, magic, ethnomedicine.

Kai reikia apibūdinti užkalbėjimų ir maldų skirtį, tyrinėtojai susiduria su klasifikacijos ir terminologijos problemomis. Klausimas sudėtingas ir jautrus, ypač dėl to, kad žodį „malda“ mokslininkai linkę sieti su dominuojančia krikščioniškąja religija. Tačiau ir užkalbėjimus, paplitusius Europos šalyse, daugeliu atvejų grindžia krikščioniškoji tradicija, o jų tekstuose neretai figūruoja bibliniai asmenys. Ypač daug krikščioniško pobūdžio užkalbėjimų aptinkama X–XV a. Vakarų Europos dvasininkų rankraštiniame palikime (Bozoky 2003: 103–113; Vaitkevičienė 2008: 16–17), o Vidurio ir Rytų Europos šalyse tokių užkalbėjimų gausu gyvojoje tradicijoje. Dalį šių tekstų tyrėjai įvardijo maldomis, kitus – užkalbėjimais; iki XX a. pabaigos ši skirtis dažnai buvo daroma atsižvelgiant tik į teksto turinio artimumą krikščioniškajai tradicijai.

Šiandien užkalbėjimų tyrinėtojai kritiškai žvelgia į tokią perskyrą ir kalba apie būtinybę įvertinti vietos tradiciją, iš jos kilusius terminus (Kapaló 2011; Fisher 2016). Šiame straipsnyje apžvelgsiu, kaip maldos ir užkalbėjimo terminai buvo vartojami lietuvių folkloristų ir koks yra šių žodžių bei jais įvardijamų tekstų santykis vietos tradicijoje. Skirtingai nei kitose šalyse, kur tyrinėtojų dėmesys krypo į krikščioniškojo turinio užkalbėjimus, Lietuvos folkloristai, nagrinėję užkalbėjimus, maldos terminą taikydavo senosios lietuvių religijos tekstams. Šią tendenciją lėmė tai, kad lietuvių užkalbėjimų repertuare krikščioniškų siužetų santykinai reta, jie fiksuoti ir skelbti tik fragmentiškai. Krikščioniškųjų motyvų tyrimai lietuvių užkalbėjimuose dar laukia savo tyrėjų, tačiau šiame straipsnyje jiems nebus skiriama dėmesio, susitelkiant į tyrimų kryptį, išryškėjusią XX a. lietuvių folkloristų darbuose.

TERMINOLOGINĖ ĮVAIROVĖ LIETUVIŲ FOLKLORISTŲ DARBUOSE

Nors šiandien užkalbėjimai laikomi atskiru folkloro žanru, šis klasifikacinis terminas pamažu ėmė įsitvirtinti tik XX a. viduryje pasirodžius Pranės Stukėnaitės-Decikienės (Dundulienės), Jono Balio ir Kazio Grigo užkalbėjimų publikacijoms (Stukėnaitė-Decikienė 1941; Balys 1951; Grigas 1968). Ankstesnėse nedidelėse publikacijose šio žanro tekstai vadinti įvairiai: *burtais* (Wolter 1901a, 1901b; Aukstkalns 1937), *užkalbėjimais* (Etnografiškoji...), *prietarais* (Niemi, Sabaliauskas 1912: 338), *kėrais* (Krėvė-Mickevičius 1926), *maldomis* (Elisonas 1926). Suomų

folkloristas Viljo Johannesas Mansikka, surinkęs ir paskelbęs didelį pluoštą lietuvių užkalbėjimų leidinyje *Litauische Zaubersprüche* (Mansikka 1929) su įvadine studija vokiečių kalba, pažymi, kad jo skelbiamiems tekstams nėra vieno pavadinimo, o žmonės juos vadina įvairiai – *užkalbėjimais*, *užžadėjimais*, *maldomis*, *maldelėmis* arba tiesiog *žodžiais* (ten pat: 29).

Jurgis Elisonas, XX a. 3–4 dešimtmečiais skelbęs užkalbėjimus nuo gyvačių, juos vadino maldomis (*maldos*, *arba maldelės*, *nuo gyvatės įkandimo*). Anot jo, skirtinguose užrašymuose galima rasti tokius įvardijimus kaip *malda nuo gyvatės įkirtimo*, *buriamoji maldelė*, *kalbama nuo gyvatės įkandimo*, *malda užkalbant gyvatės įkandimą*, *malda nuo piktosios*, *nuo gyvatės užkalbėjimo maldelė* ir kitus. Bet tarp Elisono pateiktų pavyzdžių pasitaiko ir kitokių apibūdinimų, liaudiškų ar priskirtų užrašytojų: *žodžiai nuo gyvatės įkandimo*, *užkalbėjimas nuo gyvatės įkirtimo*, *nuo gyvatės įkandimo užkalbėjimas–maldelė*, *nukalbėjimas nuo gyvatės įkandimo*, *būrimas gyvatei įkandus* ir kiti (Elisonas 1931: 91–92).

1941 m. P. Stukėnaitės-Decikienės publikacija *Gimtajame krašte*, sudaryta daugiausia iš Lietuvos mokslo draugijos fonde saugomos V. J. Mansikkos užrašytos medžiagos, buvo pavadinta „Švenčionių apylinkės užkalbėjimais“. P. Stukėnaitė-Decikienė, kitaip nei J. Elisonas, pasirinko *užkalbėjimų* terminą, įvade papildomai nurodydama variantus *užžadėjimas* ir *atkalbėjimas* (Stukėnaitė-Decikienė 1941: 122). Tačiau ji kalba ir apie maldas:

Užkalbėjimų turinys ir forma yra labai įvairūs. Labai dažnai sutinkame užkalbėjimus maldos formoj. Meldžiamasi yra prie dievo, Jėzaus, Marijos, šv. Jono ir šv. Jurgio. [...] Taip pat dažnai yra kreipiamasi prie turinčių ypatingos galios dangaus kūnų, kaip antai: saulės, mėnulio, žvaigždžių, aušrinės (ten pat: 123).

Ji pirmoji atkreipė dėmesį į tam tikras kontroversijas ir užkalbėjimų steigiamą nevienaprasmią santykį su adresatu. Anot jos, „toji malda yra daugiau reikalavimo arba įsakymo formos“. Antra vertus, „labai dažnai užkalbėtojas kreipiasi į pačią ligos kaltininkę, norėdamas ją permaldauti, stengiasi neužgauti jos ir prisimeilindamas vadina ją ‘paukštele’, ‘saldžiąja bitele’, ‘kvietkeliu’, ‘šviesia žvaigždele’, ‘aukseliu’, ‘sidabrėliu’, ‘žemynėle’ ir pan.“, nors „kiti užkalbėjimo tekstai rodo, kad užkalbėtojas kreipiasi į gyvatę, koliodamas ją ir griežtai reikalaujamas ją atsiimti savo nuodus“ (ten pat). Anot P. Stukėnaitės-Decikienės, tekstai, atrodantys kaip maldos, iš tiesų yra ne maldos, o užkalbėjimai arba labai savotiškos „maldos reikalavimo arba įsakymo formoj“. Visgi ji pastebi, kad kai kuriais atvejais (kai siekiama ne įsakyti, o „permaldauti“) užkalbėjimai gali ne tik atrodyti kaip maldos, bet ir atlikti jų funkciją.

Terminologinis sudėtingumas atsispindi ir J. Balio darbuose. 1951 m. Blumingtone išleistame savo parengtame leidinyje *Liaudies magija ir medicina* skelbiamus

tekstus jis vadina labai įvairiai: *maldomis*, *užkalbėjimais*, *burtais*, *būrimais*. Gydimui skirti užkalbėjimai sudėti į skyrius „Užkalbėjimai ir burtai nuo ligų“, „Naminių gyvulių gydymas“, o kitokios tematikos užkalbėjimai (derliui užtikrinti, bitėms privilioti, apsisaugoti nuo vagių ir pan.) atsiduria skyriuje, pavadintame „Visokie būrimai“. Įvardijimus *malda* ir *maldelė* J. Balys vartoja kalbėdamas apie tekstus, kuriais buvo kreipiamasi į Jauną Mėnesį, Saulę, ugnies deivę Gabiją ir žemės deivę Žemyną; šie tekstai skelbiami atskiruose skyriuose. Tačiau įvade J. Balys nebando atskirti maldų nuo užkalbėjimų ir, panašiai kaip V. J. Mansikka, mini, jog „lietuviai pačius užkalbėjimus dažniausiai vadina ‘maldelėmis’ arba tiesiog ‘žodžiais’“ (Balys 1951: 10). Remdamasis Hannso Bächtold-Stäublio mintimi, jis aiškina skaitytojams, kad „tarp užkalbėjimo ir maldos iš esmės nėra skirtumo, nes abu turi tokius žodžius ir išsireiškimus, kurie yra pripildyti jėgos... Svarbiausias tokio užkalbėjimo ar burto tikslas yra išvaryti demoną“ (ten pat).

Vis dėlto tam tikrą skirtumą J. Balys išvelgia – teigia, kad „kitaip yra su maldelėmis į jauną Mėnulį, ugnį ir žemę: ten žmogus linki gero dievystei, ją pasveikina ir pagerbia, jai aukoja, o už tai, kaip paprastai santykiuose tarp žmonių ir dievų, prašo ir tikisi iš jų gauti tai, ko žmogui reikia: turto, sveikatos, gražumo“ (ten pat). Tad atrodo, kad, anot J. Balio, maldų skiriamasis bruožas yra ypatingas užkalbėtojo santykis su adresatu – gero linkėjimas, pagarba, aukojimas. Beje, jis pramaišiu vartoja ir neutralų, ir mažybinį termino *malda* variantą – pavyzdžiui, rašo ir „maldelės į jauną Mėnulį“, ir „maldos į jauną Mėnulį“ (ten pat: 7, 9, 17), o kalbėdamas apie krikščioniškąsias nekanonines maldas, savo skelbtas *Tautosakos darbuose* (Balys 1938), renkasi neutralią daiktavardžio formą *malda*. Tačiau nė vieno iš savo vartojamų terminų neapibrėžia ir nenurodo maldų ar užkalbėjimų žanrinių ribų.

Užkalbėjimus kaip terminą lietuvių folkloristikoje įtvirtina K. Grigas, 1968 m. parengęs *Lietuvių tautosakos* 5-ąjį tomą, skirtą skirtingiems smulkiosios tautosakos žanrams pristatyti ir kuo plačiau publikuoti. Šiame leidinyje rasime skyrių „Užkalbėjimai. Būrimai“ (antrasis pavadinimas atsiranda dėl skyriaus pabaigoje prišlietų *vaikų būrimų*, t. y. tekstų, kuriais vaikai kreipdavosi į paukščius, gyvūnus, vabzdžius, siekdami sužinoti ateitį arba paveikti gyvūnų elgesį; žr. Grigas 1968: 916–920). Tačiau pabėgti nuo klasifikacinių problemų nesiseka ir K. Grigui. Maldas (jo vadinamas *maldelėmis*), kaip ir pirmtakai, jis skelbia drauge su užkalbėjimais, tačiau, matydamas jų savitumą, pateikia jas atskirame poskyryje. Šie tekstai, anot K. Grigo, išsiskiria savitu adresatu ir progine vartosena: maldelėmis buvo kreipiamasi į „mitines būtybes – Žemyną, mėnulį, Gabiją“, tai daroma „atitinkamomis progomis – pamačius jauną mėnesį, užžarstant nakčiai ugnį židinyje“ (Grigas 1968: 71). Skirtumą tarp maldų ir užkalbėjimų K. Grigas bando paaiškinti įsivesdamas religijotyriinę takoskyrą tarp religijos ir magijos: maldas jis laiko religijos dalimi, o užkalbėjimus – magijos. Štai kaip jis apibūdina užkalbėjimus:

Viena iš plačiausiai praktikuotų ir labiausiai su poetine liaudies kūryba susijusių magijos rūšių yra užkalbėjimai. Tai įvairiausių tipų žodinės formulės, naudotos, siekiant atitinkamai paveikti tokius fizinius ir psichinius reiškinius, kaip žmonių ir gyvulių ligos, meilė, derlius, orai ir kt. Jos dažniausiai buvo derinamos su atitinkamais maginiais veiksmiais (ten pat: 67).

Remdamasis Lietuvoje sovietmečiu stipriai propaguotomis evoliucionizmo idėjomis, magiją K. Grigas laiko sritimi, vyravusia iki religijos atsiradimo: pastaroji „įsigalėjusi tada, kai magai įsitikinę, kad tos jėgos yra nuo jų valios nepriklausomos. Tada jie buvo priversti joms nusilenkti, maldauti, o ne įsakinėti. Tuo būdu nuo magijos pereita prie religijos“ (ten pat: 68). Kaip tik tokia forma – maldavimo, o ne įsakinėjimo, – anot K. Grigo, būdinga *maldelėms*:

Maldelėse antgamtinių būtybių prašoma, kad šios duotų gerą derlių, sveikatos, grožio, kad nakčiai užžarstytos žarijos židinyje neužgęstų. Maldaujamu tonu jos išsiskiria iš užkalbėjimų maginių formulių, bet mitologiniu turiniu nepritampa prie krikščioniškų religinių maldų. Tai įdomūs senosios lietuvių religijos faktai (ten pat: 71).

Kita vertus, K. Grigas, kaip ir P. Stukėnaitė-Decikienė, pripažįsta, kad maldaujamasis tonas būdingas ir kai kuriems užkalbėjimams: „[D]alis užkalbėjimų pasižymi gausiais meiliažodžiais [...] [S]tengiamasi paveikti gražumu, kalbama romiai, nuolankiu tonu, tačiau primygtinai kartoiant reikalavimo žodžius“ (ten pat: 72). Toks dviprasmiškumas tampa kliūtimi siekiant atskirti maldas ir užkalbėjimus kaip skirtingus tautosakos žanrus. Todėl tautosakininkui nelieka kitos išeities kaip tik pabandyti remtis kitos akademinės disciplinos siūlomomis magijos ir religijos kategorijomis.

K. Grigo požiūris į užkalbėjimus atitinka bendresnes savojo meto tendencijas. Europos folkloristikoje XIX–XX a. susiklostė tradicija į maldas žvelgti ne tiek kaip į žodinės literatūros tekstus, kiek kaip į religinį fenomeną. Religijotyros tyrimus savo ruožtu stipriai veikė krikščioniškoji teologija, todėl užkalbėjimų ir maldų (pirmiausia suprantamų kaip krikščioniškų) skirtis buvo suvokiama kaip magijos ir religijos priešybė. Kaip pažymi religijotyryninkas Jamesas Kapaló, antropologų Bronisławo Malinowskio, Jameso George'o Frazerio, Émile'io Durkheimo darbai suformavo tradiciją į magiją žvelgti kaip į manipuliacinę praktiką, skirtą praktiniams poreikiams tenkinti, o religija buvo suprantama kaip susiliejimas su dvasiniu pasauliu, atliepiantis universalius transcendentinius poreikius (Kapaló 2011: 88). Užkalbėjimai, kuriuose prioritetas teikiamas užkalbėtojo galiai, buvo laikomi magija, nors jie galėjo būti ir krikščioniško turinio, kaip dažnai pasitaiko kitose Europos šalyse. Kita vertus, krikščioniško turinio tekstus užkalbėjimų tyrinėtojai labiau linkdavo

laikyti maldomis (plačiau žr. Fisher 2016: 138). Tad K. Grigo bandymas užkalbėjimus apibūdinti kaip „magijos rūšį“ ir jo siūloma skirtis tarp „įsakinėjimo“ magijoje ir „maldavimo“ religijoje nėra originali. Tačiau lietuvių folkloristika išskirtinė tuo, kad maldomis čia pirmiausia laikomi ne krikščioniško turinio tekstai (kanoninės ar nekanoninės maldos), o senosios lietuvių religijos paveldas.

Su užkalbėjimų ir maldų žanrine problematika šio straipsnio autorei teko susidurti rengiant leidinį *Lietuvių užkalbėjimai: gydymo formulės* (LU). Kadangi labai sunku surasti kriterijus, leidžiančius aiškiai atskirti užkalbėjimus ir tekstus, J. Balio ir K. Grigo vadinamus maldelėmis, į leidinį įtraukti visi tekstai, tradiciškai naudoti gydant ar sveikatos apsaugos tikslais. Todėl jame skelbiami tekstai, kuriais kreipiamasi į Jauną Mėnesį kaip į dievybę, tačiau nepatenka kitos lietuvių senosios religijos maldos į dievus, kurios nebuvo naudojamos gydant.

Kyla klausimas, ar šiandien jau galime apibrėžti užkalbėjimus ir maldas kaip atskirus žanrus – ir ar to apskritai reikia? Folkloro žanrai, kadaise liudiję folkloristikos kaip savarankiškos mokslo disciplinos radimąsi, šiandien vis labiau kvestionuojami, pripažįstamas jų sąlygiškumas ir reliatyvumas (Kapaló 2011: 83; Frog 2016: 50). Žanrai folkloristikos moksle buvo konstruojami ir įtvirtinami remiantis ir folkloristų teoriniais tyrimais, ir vietine tradicija, o jų išskyrimo kriterijai labai įvairūs: vieni žanrai išskiriami pagal turinį (pvz., pasakos apie gyvūnus), kiti – pagal formą (formulinės pasakos) ar struktūrą (pasakos be galo), funkciją (užkalbėjimai), dažnumą (tradiciniai pasakymai), paplitimą (migruojančios legendos) ir kitus požymius, o kartais netgi pagal kelis tuo pat metu (Honko 1989: 17). Todėl, užuot bandžius at-rasti reliatyvias užkalbėjimo ir maldos žanrines apibrėžtis, šiandien atrodo prasmingiau tiesiog įvairiais pjūviais – turinio, formos, paskirties, atlikimo būdo, stiliaus ar kitais – analizuoti jų bendrumus bei skirtumus. Šiame straipsnyje panagrinėsiu, kaip užkalbėjimuose ir maldose yra formuojamas subjekto santykis su adresatu, t. y. kokia komunikacijos strategija yra pasitelkiama ir ką tai byloja apie tekstų žanrinį artimumą. Kaip ir kiti iki šiol šia tema rašę lietuvių folkloristai, apsiribosiu tik iš senosios lietuvių religijos tradicijos ateinančiomis maldomis – krikščioniškojo pobūdžio maldų čia nenagrinėsiu.

KOMUNIKACIJA SU ADRESATU UŽKALBĖJIMUOSE IR MALDOSE

Malda siaurąja prasme yra suprantama kaip tekstas, kuriuo žmogus komunikuoja su dievybe (Gill 2005: 7367). Tekstai, lietuvių folkloristų vadinami maldomis bei maldelėmis, pasižymi tuo, kad šiai komunikacijai būdingas tiesioginis adresatas: kalbėtojas kreipiasi į Mėnesį, Saulę, Žemyną, Perkūną ar Gabiją ir juos įvardija. Visai kitoks vaizdas atsiveria pasidairius į platų užkalbėjimų repertuarą, mat jie daug įvairesni: čia galima aptikti trumpų epiškų pasakojimų („Ėjo Jėzus per girią,

rado tris rožes“, LU: 368), dialogų („Ką suki? Sukatą! Ilgai suksi? Kol išsuksi!“, LU: 133), skaičiavimų („Ne viens, ne du, ne trys“, LU: 387), įvardijimų („Pantis be mazgo“, LU: 553), keikimų („Druska akyse, akmuo dancyse“, LU: 419) bei kitokio pobūdžio tekstų. Tik dalis užkalbėjimų turi tiesioginį adresatą ir jį įvardija. Būtent tokius tekstus galima lyginti su senosios lietuvių religijos maldomis tiriant, ar skiriasi maldų ir užkalbėjimų komunikacijos pobūdis ir adresatas, į kurią kreipiamasi. Todėl tyrime apsiribota tik užkalbėjimais, turinčiais tiesioginį adresatą.

Užkalbėtojas su adresatu gali komunikuoti skirtingais būdais. Peržiūrėjus leidinyje *Lietuvių užkalbėjimai* skelbiamus gydomuosius užkalbėjimus matyti, kad yra trys skirtingi kalbėjimo būdai, kuriais užkalbėtojas formuoja santykį su adresatu, – priešiškas, palankus ir neutralus. Pirmuoju atveju užkalbėtojas grasina ar keikia ligą ar jos sukėlėją, reiškia jam neapykantą. Pavyzdžiui, gyvatėms jis sako: „Jūs[ų] čia visi prteliai nekenčia. Jus čia saulė sudegins“ (LU: 193), „[T]ava piktybę ažmuš Dieva galybe“ (LU: 217), „[A]š paimsiu, mesiu akmenio ugnį, uždegsiu kalnus, pakalnes ir klonius, ir tau nebus kur išeiti“ (LU: 197) ir panašiai. Toks kalbėjimo būdas panašus į keikimą, pgl. „[K]eikiu aš tave, kad eitumei an Dievo sūdo į sausus miškus, į tyrus“ (LU: 106), „[P]rakeikiu šitas bjaurybes, kurias vadinas dryžausiom“ (LU: 206). Kai kurios užkalbėjimo formulės skamba tiesiog kaip keikimai, pgl. „Eikit bolon, eikit Puzinan, eikit šalin!“ (žr. Vaitkevičienė 2008: 28). Tokio pobūdžio užkalbėjimuose užkalbėtojas ne tik priešišškai nusiteikęs adresato atžvilgiu, bet ir stoja su juo į kovą, kartais netgi įvardydamas ginklus: „Šventas Dievo kardas, gelėžinės ekėčios, juodi arkliai tegul tave sutrauko į striugus striunkelius!“ (LU: 346).

Visai kitaip atrodo švelnus kreipimasis į adresatą, kai užkalbėtojas meiliai prašo arba maldauja ką nors daryti ar susilaikyti ir nieko nedaryti: „Paukštele, aukseli, sidabreli, nevaikščiok po mano atšlaimelį, aš tavį nemušiu lig smerciai, atsileisk“ (LU: 209), „Šventoji žeme, atlaisk atlaidimus šitam žmogui“ (LU: 209), „Jaunas mėnulaici, dangaus karalaici, apčyscinai dangų ir žemi, apčyscopy ir mano kūnelį“ (LU: 650). Skirtingai nuo priešiškųjų užkalbėjimų, kuriais užkalbėtojas stoja į kovą, šiais tekstais siekiama rasti taikų susitarimą. Todėl juos apibūdinant galima pasitelkti politikos moksle vartojamą *švelniosios galios* sąvoką, kuria nusakomi santykiai, paremti ne jėga, o atviru ar slaptu įtikinėjimu (Isoda 2013). Užkalbėjimuose nustatomas santykis su adresatu savaip primena tarptautinius santykius, kadangi užkalbėtojas kreipiasi į kitos rūšies būtybes – gyvūnus, augalus, dangaus šviesulius, ligas ar kitus dvasinio pasaulio atstovus ir, įtikinėdamas priimti siūlomą sąveikos modelį, užmezga tarprūšinius santykius. Visgi, skirtingai nuo švelniosios galios politikoje, kuriai būdingas nelygiavertiškas jėgų santykis tarp veikėjų (t. y. stipresnis siekia paveikti silpnesnį) (ten pat), užkalbėtojo santykis su adresatu gali būti ir simetriškas, ir asimetriškas (užkalbėtojas švelniai, bet įsakmiai nurodo – pavyzdžiui, „Aukseli,

sidabrėli, eik gurban gulti. Saulė eina, mėnas eina, niekam škados nedaro, eik gurban gulti“ (LU: 463). Tuo atveju, kai santykis su adresatu simetriškas, užkalbėtojas siekia nustatyti jėgų pusiausvyrą – pavyzdžiui, jis taip kreipiasi į gyvatę: „Nepadarysiu aš tau pikto, nepadaryk ir man pikto, gyvenkim taikoj“ (LU: 466). Visgi, kad ir koks būtų santykis – simetriškas ar asimetriškas, užkalbėjimai, kuriuose pasitelkiama švelnioji galia, sudaro vientisą grupę, kurią toliau vadinsiu švelniaisiais užkalbėjimais. Kiek kitaip nei politikos moksluose, kur švelniosios galios sąvoka reiškia įtaką, daromą remiantis tiesioginiu ar slaptu įtikinėjimu (pvz., propaguojant stipresniojo kultūrinį pranašumą), užkalbėjimų pasaulyje švelniąja galia galima pavadinti santykį, kuris žodžiais formuluojamas kaip pagarbus, įsisteikiantis ar nuolankus, tačiau adresatas neturi galimybių atsispirti užkalbėtojo valiai. Būtent dėl šio dviprasmiškumo P. Stukėnaitė-Decikienė (Dundulienė) tokius užkalbėjimus pavadino „maldomis reikalavimo arba įsakymo formoj“, o K. Grigas pridūrė, kad užkalbėjimų adresatą „stengiamasi paveikti gražumu, kalbama romiai, nuolankiu tonu, tačiau primygtinai kartojant reikalavimo žodžius“.

Be dviejų aptartų užkalbėjimo būdų (priešiško ir įsisteikiančio), yra dar ir trečiasis – neutralus, juo nėra formuojamas nei malonus, nei priešiškas santykis, tik įvardijamas veiksmas, kurį adresatas turi atlikti. Tai tarpinė pozicija, kuomet ne meldžiama, ne keikiama, o siekiama (su)valdyti, įsakoma, nurodoma, pavyzdžiui: „Stovy, kraujas un ronos kaip varganistas unt vargonų“ (LU: 453), „Tu šuneli, tu manęs nelok“ ir panašiai. Šiuo atveju užkalbėtojas į adresatą kreipiasi nenusakydamas santykio – tiesiog įvardija veiksmą, kuris privalo įvykti arba, priešingai, liautis (pvz., stabdant kraują ar raminant skausmą).

Apie skirtingus komunikacijos būdus lietuvių užkalbėjimuose yra užsiminusi Marija Zavjalova, rašydama apie lietuvių ir baltarusių užkalbėjimų struktūrinius tipus. Vienas iš jos išskirtų struktūrinių tipų, pasižymintis tuo, jog veikiantis asmuo „tiesiogiai kreipiasi į ligą arba jos personifikuotą analogą“, apima tris skirtingus komunikacijos būdus: užkalbėtojo santykis su adresatu gali būti švelnus kreipimasis (gyrimas, prašymas), neutralus siekis susitarti arba grėsmingas kreipimasis (liepimas, sąlygų iškėlimas, grasinimas) (Завьялова 2006: 19–20). Vis dėlto užkalbėtojo laikysenos adresato atžvilgiu nereikėtų sieti vien tik su kokiu nors konkrečiu struktūriniu tipu ir juo apsiriboti. Pavyzdžiui, užkalbėtojas gali kreiptis ne tik į ligą, bet ir į pagalbinkus, su kuriais taip pat užmezgamas santykis, nebūtinai malonus, plg. „Dagi, dagi, aš tav slegiu, kad išbyretų [pamini gyvulį] margai karvei kirmeles! Jeigu išbarstysi, tave palaisiu, neišbarstysi – tu čia supūsi!“ (LU: 114).

Kadangi iš trijų galimų užkalbėtojo laikysenų adresato atžvilgiu – palankios, priešiškos ir neutralios – tik pirmoji panašėja į senosios lietuvių religijos maldas, būtent tokio pobūdžio užkalbėjimų tekstai (švelnieji užkalbėjimai) yra lygintini su maldomis. Detaliau juos lyginti su maldomis pagrindą suteikia 2019 m. mano

atliktas baltų religijos maldų tyrimas bei kitų autorių šia tema rašyti darbai – etnolingvistės Birutės Jasiūnaitės straipsnis apie maldas į Jauną Mėnesį (Jasiūnaitė 2006) ir Rimanto Balsio pateikta kelių lietuviškų maldų istoriniuose šaltiniuose analizė (Balsys 2008).

Ankstesnis mano tyrimas apėmė lietuvių maldas iš istorinių ir etnografinių šaltinių bei maldų tekstus latvių dainų ketureiliuose, kuriais tiesiogiai kreipiamasi į dievus. Jis atskleidė, kad baltų religijos maldose išryškėja šie svarbūs struktūriniai dėmenys: tiesioginis kreipimasis, išaukštinimas, kvietimo ir aukojimo formulės, prašymas, linkėjimai dievams (Vaitkevičienė 2019: 285–296). Dabar reikia panagrinėti, kurie iš nurodytų maldų į dievus bruožų aptinkami švelniuosiuose užkalbėjimuose.

Tiesioginis kreipimasis. Būdinga maldų pradžia – tiesioginis kreipimasis į dievybę, pavadinant ją vardu. Istoriniai šaltiniai, pateikiantys originalius kreipinius ar tiesiog nurodantys, į ką buvo kreipiamasi meldžiantis, išsaugojo tokius lietuviškus dievų vardus kaip Gabija, Gabjaujis, Perkūnas, Žemynėlė, Žemėpatis, Žemininkas, Ganiklis, Vaišgantas¹, Laima, Veliuona (Vaitkevičienė 2019: 285). Etnografiniai duomenys leidžia šį sąrašą papildyti Jaunu Mėnesiu, Saulele Motinėle, Aušros Žvaigžde, Žeme Motina (Balys 1951: 17–33, 53–54; LU: 246); be to, kaip į dieviškus asmenis buvo kreipiamasi į lietu, debesį, vėją, šaltį, sniegą (Balys 1951: 33–39; Kudirka 1993: 173–174). Iki XX a. pradžios sakininėje tradicijoje išliko ir Jono Lasickio XVI a. paliudytos maldos Gabijai ir Perkūnui (Balys 1951: 42–50; Balys 1937: 200–201). Švelniuosiuose užkalbėjimuose rasime dalį tų pačių dieviškų adresatų – tai Žemė (Žemynėlė), Mėnuo, Saulė, Aušra, žvaigždės, vėjas (LU: 187, 465, 488–494, 571). Yra ir kitų: Vaikų Močia, Gyvačių Karalius (LU: 191, 291)². Užkalbėtojas taip pat tiesiogiai kreipiasi į mirusiuosius, nors jie nėra įvardijami kaip konkretūs asmenys. Be to, užkalbėjimo adresatu tampa gyvūnai (šuo, vilkas, pelė, grambuolys, kregždė, bitė), augalai (šermukšnis), iš kraštovaizdžio elementų – šaltinis (LU: 189, 269, 270, 292–293, 482–483, 555).

Kitaip nei maldose į dievus, švelniųjų užkalbėjimų adresatu gali būti ne tik potencialus pagalbininkas, bet ir ligos ar kitos grėsmės sukėlėjas; ypač dažnai taip nutinka gyvatės įkandimo atveju. Į įkandusią gyvatę kreipiamasi negailint jai gražių žodžių: „Margute, juodute, gyvatėla gražioji, atlįsk atgalios urvan, juodų šerscij [atleisk?!]“ (LU: 200), „Žibutė, lakštutė, saldutė, medutė, kū padarei žmonėm, atiduok, lįsk krūman, kad tavį neregėt nei saula, nei mėnuo, nei žvaigždės“ (ten pat).

1 Kaip ir ankstesniame tyrime (Vaitkevičienė 2019), čia vartojama dievavardžio forma *Vaišgantas*, žyminti etimologinį ryšį su žodžiais *vaišės*, *viešė*, *viešnia*.

2 Užkalbėjimuose kreipiamasi ir į krikščioniškuosius dieviškus asmenis – Viešpatį Dievą, Švč. Mergelę Mariją, kiek rečiau į šventuosius – šv. Jurgį, šv. Joną, šv. Petrą, šv. Apoloniją, šv. Dionizą ir kt., bet šiuos užkalbėjimus reikėtų nagrinėti atskirai.

Užkalbant nuo gyvatės įkandimo švelnioji galia pasitelkiama itin dažnai. M. Zavjalova tuo pagrindu netgi yra suformulavusi hipotezę, kad malonus kreipimasis į gyvatę lietuvių užkalbėjimuose paremtas „priešiškų jėgų taikiu koegzistavimu“, o agresyvi kova su gyvate atspindi griausmavaldžio kovos su priešu modelį. Pastarasis modelis, anot M. Zavjalovos, vyruoja rusų užkalbėjimuose, o Lietuvoje pasitaiko retai (Zavjalova 1998: 84).

Įsidėmėtina, kad tiesioginiu užkalbėjimo adresatu, kitaip nei maldoje, gali tapti ne tik dievybės, mirusieji, gyvūnai ir augalai, stichijos, kraštovaizdžio elementai, bet ir žmogaus kūno dalys ar organai. Pavyzdžiui, užkalbėtojas kaip į asmenį kreipiasi į gumbą arba *macicq* („motinėle“), kuriai išėjus iš savo vietos ir vaikščiojant po visą kūną kyta pilvo skausmai: „Močiute, močiute, gražioji mergele, nusiprausk, apsisitok, atsigulk! Pilkieji akmenys, baltosios šaknys. Amen, amen, amen“ (LU: 421).

Maldose kreipiniai dažnai būna išplėstiniai ir jiems būdinga žodžių inversija – epitetas seka po vardo, plg. „Perkūne dievaiti“ (Balys 1937: 200–201), „Žemynėle žiedkėle“ (Grigas 1968: 913), „Menasali baltasai“ (LU: 231), „Ugnele brungele“ (Balys 1951: 46). Anot B. Jasiūnaitės, pažyminio ir pažymimojo žodžio sukeitimas vietomis maldų tekstams suteikia ekspresyvumo (2006: 483). Tokia stilistika būdinga ir švelniesiems užkalbėjimams, pavyzdžiui: „Žeme juodoji“, „Gyvate šaltuodege“, „Kregždytė gražioji“ (LU: 461, 490, 550). Be to, kaip jau ne sykį tyrinėtojų pastebėta, abiejų žanrų tekstams būdingi maloniniai kreipiniai ir mažybinės formos, plg. maldose – „Oi Mėnuli Mėnulaiti“, „Ugnele Gabijonėle“ (LU: 311; Balys 1951: 47), „Žemele mano, motinėle mano“ (Balys 1951: 54), užkalbėjimuose – „Žeme žemela“ (LU: 488), „Sauliulė, meneseli, šviesyja aušrele“ (LU: 187), „Spindute sauliute“ (LU: 464), „Aukseli sidabrėli“ (LU: 464), „Saldzyja bitele, šviesyja žvaigždelė“ (LU: 460), „Dagilel mielasai“ (LU: 114), „Bitelės bitelaitės“ (Mansikka 1929: 206), „Bitele tu medūnėle“ (Cicėnas 1934: 216), „Šuneli baltas, j[u]odas, margas, pilkas, rudas“ (LU: 478).

Išaukštini mas. Maldose ne tik įvardijami dievai, bet ir nusakomas jų statusas, savybės ar dieviškos galios, tokiu būdu jas pripažįstant ir išaukštinant. Pavyzdžiui, kreipiantis į Jauną Mėnesį nusakomos jo dieviškos arba valdoviškos galios: „Jaunas Mėnuo jaunikaitis Sėdi danguj kaip ponaitis“ (LU: 244), „Tau Dievo karūnėlė“ (LU: 228), „Tau karalystė auksinė“ (ten pat). Maldose į Žemyną pažymima žemės deivės teikiama gyvybės galia ir prieglobstis po mirties: „Žeme, motina mano, aš iš tavęs esu, tu mane nešioji, tu mane po smerčio pakavosi“ (Balys 1951: 54). Maldose dievų vardus dažnai lydi apeliatyvai, pabrėžiantys jų dievišką, sakralų ar valdovišką statusą: „Gabie deuaite“ (Gabija dievaite), „Percune deuaite“ (Perkūne dievaiti), „Waizganthos deuaite“ (Vaišgantai dievaiti) (BRMŠ 2: 581, 583–584), „Mėnuo, Mėnuo, Mėnulėli, dungaus šviesus Dievaitėli“ (LU: 251), „Jaunas Mėnesėl, mūsų karalėli“ (LU: 242), „Jaunas Mėnuo jaunikaiti, dangaus karalaiti“ (ten pat).

Užkalbėjimuose statusą žyminčių apeliatyvų irgi yra. Karališka garbė priskiriama gyvatei (tiksliau, jų valdovui ar valdovei): „Karaliau li[e]psnatas, Gyvačių Viešpatas, Žvilgtelek akieli Pa sava karūneli, Žalčiun karali[a]u, Atimk žundelį Nu to (tos) vargdineli!“ (LU: 191), „Tu karalienė liepsnota“ (LU: 551).

Svarbūs užkalbėjimų kreipiniai, kuriuose adresatas įvardijamas kaip *motina*: „Gyvačių motina, pasiimk savo palikimą ir daugiau niekam neatiduok“ (LU: 193), „Žeme žemybe, dangaus aukštybe! Motina mūsų, pykčių karaliene!“ (LU: 219), „Motina, karaliene mūsų, prašau tumsiai žalų [pasakyti tikrą spalvą gyvulio] karvį atlaist ir sveikatų [grąžinti?!]!“ (LU: 223), „Motinele žiemynele, perlo [perlų] upė, un perlo upės aniolas stovi“ (LU: 489), „Močiute, močiute, gražioji mergele, nusiprausk, apsistok, atsigulk!“ (LU: 421), „Bitele motinėle, savo gaspadoriaus nekliudyk!“ (LU: 483), „Labas vakaras, Vaikų Močia, čia atnešu tau biednų vaikų trupinius, sugrąžink jam jo ramumą ir uždaryk jo akutes“ (LU: 292). Kreipiniu *motina* užkalbėtojas pažymi aukštesnį adresato statusą ir pripažįsta motinišką globą. Panašiai matome ir maldose, plg. „Žemele mano, motinėle mano, nešioj mane, sotink mane“ (Balys 1951: 54), „Saulele, motule, pakaityk, pakaityk, Mažus vaikelius sušildyk, sušildyk“ (ten pat: 26). Savo ruožtu Mėnuo maldose kartais vadinamas tėvu: „Jaunas Mėnulis, Dangaus Tėvulis, Man ant žemės sveikata, Tau ant dangaus karūna“ (LU: 227), „Jauno Mėno, seno Tėvo, Apvalyk mano karpas! Man į sveikatą, tau į pilnatį!“ (LU: 321). Giminystę reiškiantys apeliatyvai irgi ženklina tam tikrą statusą, aukštesnę padėtį.

Kaip jau minėta, maldose dievų galios gali būti ir plačiau nusakytos, pavyzdžiui, Jauno Mėnesio teikiamos malonės: „Jaunas Mėnesėl, mūsų karalėli, tu švieti visados, mum linksmini. Pamatom jį ir visi nusiramenam, visi nusilinksminam. Ataneši tu mum visokių laimį“ (LU: 242). *Sūduvių knygelėje* žynys, kreipdamasis į Pergrubrį, nusako jo dieviškus veiksmus: „[T]u išgeni žiemą ir grąžini visam kraštui lapus ir žolę“ (BRMŠ 2: 145). Užkalbėjimuose irgi kartais nurodomos adresatų galios arba jų savybės, nors paprastai apsiribojama vienu kitu žodžiu. Pavyzdžiui, gyvatė vadinama šaltagelaže, taip pripažįstant jai savybes, būdingas geležiniam ginklui ar įrankiui: „Šaltageleže! Šaltą gelažį prikišk ir atitrauk“ (LU: 2001). Užkalbėtojas pabrėžia tokių adresatų kaip Žemė, Saulė, Dangus, Dievas savybes ir galias: „Žeme žemybe, dangaus aukštybe!“, „Žeme žemybe, kokia tava galybe!“, „Saula šviesybe“, „Dangaus dungybe“, „Dangaus gėrybe“, „Dievo galybe“, „Dangaus linksmybė, žemės gėrybė“ (LU: 210–219). Visgi platesnis adresatų galių apibūdinimas užkalbėjimuose, kaip ir išlikusiose maldose, nėra dažnas.

Kvietimo ir aukojimo formulės. Maldos į dievus neretai buvo platesnės apeiginės praktikos sudėtinė dalis. Kaip rodo Motiejaus Strijkovskio, J. Lasickio, Mato Pretorijaus ir kitų XVI–XVII a. autorių aprašymai bei etnografinė medžiaga, jos lydėjo bendruomenines ir individualias praktikas, per kurias būdavo aukojama.

Pavyzdžiui, malda į žemės deivę Žemynėlę buvo sakoma per apeigas nuliejant ant žemės alaus (Vaitkevičienė 2019: 298–300). Į Gabiją buvo meldžiamasi šlakstant ugnį vandeniui („prausiant“), barstant kadagiais ar beriant į ją druskos (Balys 1951: 42, 46, 48, 50). Per bendruomenines apeigas žynys, sakydamas maldą, kviesdavo dievus ateiti, dalyvauti šventėje ir priimti auką: maistą, gėrimą, aukojamą gyvulį ar kitą jiems skirtą apeiginį dalyką (Vaitkevičienė 2019: 291–294).

Užkalbėjimuose, nors ir retai, irgi pasitaiko atvejų, kai adresatas kviečiamas ateiti ar jam paskiriama auka. Vienas tokių pavyzdžių yra 1559-aisiais raganų teismų byloje užfiksuotas užkalbėjimas nuo vaikų negalavimų, kuriame Dievui žadamas gaidys ir višta: „Baba thawa walla, Baba ne thawa walla, wanicku* Gaidin, neschith wischta, milam Diewa“³ (LU: 533). M. Strijkovskio *Kronikoje* yra užkalbėjimas nuo vilkų, kurį piemenys sakydavo, kai romydavo gyvulius ir dievui Ganikliui ant akmens aukodavo eržilų, jaučių, ožių ir kitų gyvulių pautus:

Kaip tas akmuo kietas, nebylus ir nejudantis, taip, o dieve mūsų Ganikli [o *Dziewie musu Goniglis*], vilkai ir kiti plėšrūnai tegu negali pasijudinti ir pakenkti mūsų gyvuliams, tau globoti pavestiems (LU: 484)⁴.

M. Strijkovskio lenkų kalba užrašytas tekstas artimas užkalbėjimams tuo, kad vilkai stabdomi juos prilyginant nebyliam stovinčiam akmeniui. Nors bendruomeninė aukojimo apeiga nėra būdinga užkalbėjimo praktikai, kuri paprastai būna individuali, pasitaiko ir daugiau užkalbėjimų, atliekamų bendruomeniškai, – pavyzdžiui, per šventes tam tikromis formulėmis būdavo kviečiamas ateiti vilkas, šaltis, vėjas. Antai piemenys, per Sekmines išsikepę pautienės, šaukdavo: „Vilkai, meškos, pribūkit pas mus in pusryčius! Kad nepribūsit dabar, tai cielus metus nepribūkit!“ (LU: 485). O per Kūčias prie stalo būdavo kviečiami šaltis ir vėjas:

Gervėčių apyl., Mockų k. per Kūčių vakarienę pasimeldus, prieš dalinatis kalėdaitį, šeimininkas sakydavo: „Šalti, šalti, eik Kūčios valgyti“. Už šaltį balsiai buvo atsakoma: „Nėra laiko, reikia ant arklio sėsti ir joti“ (Kudirka 1993: 174).

Aukojimo atgarsių pasitaiko ir tarp gydomųjų užkalbėjimų, nors ir retai:

.....

- 3 Galima teksto interpretacija: „Boba, tava valia, boba, ne tava valia, va nioku [va niogu, t. y. štai mušu] gaidį, nešit vištą mylam Dieva [= mielam Dievui?] / myliam Dievą [vaišiname Dievą?]“ (LU: 533).
- 4 Jak ten kamień twardy, niemy i nieruszający się, tak też, o Dziewie musu Goniglis! wilcy i wszyscy drapieźni zwierzę niechaj się nie mogą ruszyć, aby bydłu naszemu, twojej obronie zleconemu, szkodzić nie mogli.

Jei kuris vaikas negali naktį užmigti, tai turi senutė, kada saulė leidžiasi, su žiurstu, kuriame turi būti kokių trupinių arba grūdų, ir išeiti ant kiemo. Berdama į visus šonus tuos grūdus, turi sakyti:

– Labas vakaras, Vaikų Močia, čia atnešu tau biednų vaikų trupinius, sugrąžink jam jo ramumą ir uždaryk jo akutes (LU: 291).

Vis dėlto užkalbėjimų tekstams būdingesnės ne aukojimo (dovanojimo), o mainų formulės, pavyzdžiui:

Nuo ligos išsivaduoti galima paskandinant daiktus. Jei veidas taškuotas, reikia nueiti į šaltinį, mesti į vandenį pinigus ir prašyti:

– Šaltini, šaltini, imk mano gražumą, duok veido čystumą (LU: 292).

Kai vaikui iškrinta pieninis dantis, kad nauji dantys sveiki ir tvirti atadygtų, liepia dantį mesti ant pečiaus ir sakyti:

– Vilke, vilke, te tau liepo dantį, duok man kaulo dantį! (LU: 275)

Tokie mainai, beje, nesvetimi ir maldoms, plg.:

Tris rugučius palieka, apsuka duonų ir pakasa: „Žemela, žemela, davei tu mums duonelės, ir mes tau duodam“ (LTR 4155/28/).

Prašymai ir linkėjimai. Kadangi užkalbėjimais siekiama sukelti trokštamų pokyčių, išvengti nepageidaujamų pasekmių ar pakeisti esamą padėtį, juose linkstama įvardyti ir pabrėžti veiksmą, kurį turėtų atlikti adresatas. Švelniuosiuose užkalbėjimuose trokštamą adresato elgesys formuluojamas prašymo arba maldavimo forma: „Saldzyja bitele, šviesyja žvaigždele, atprašau, atmeldziu, aš tavi apmaldau, juodo plauko, juodo plaukelio [sakoma gyvulio spalva] nekliudyk!“ (nuo gyvatės įkandimo, LU: 460), „Močiute, močiute, gražioji mergele, nusiprausk, apsistok, atsigulk!“ (nuo macicos, LU: 421), „Šventoji žeme, atlaisk atlaidimus šitam žmogui“ (nuo trūkio, LU: 209). Tokia pati prašymo, meldimo forma būdinga lietuviškoms maldoms. Prašymas yra vienas dažniausių maldos elementų apskritai – neatsitiktinai XIX a. susiklosčiusioje maldų tipologijoje prašymai buvo laikomi seniausia ir labiausiai paplitusia maldos forma (Gill 2005: 7368).

Lyginant, kaip formuluojami prašymai lietuvių švelniuosiuose užkalbėjimuose ir maldose, sunku būtų įžiūrėti esmingesnių skirtumų. Abiem atvejais vyrauja tendencija prašant atsižvelgti į konkretaus adresato savybes ar galimybes. Pavyzdžiui, užkalbėjimuose prašoma, kad gyvatė, laikoma žemės piktybe („pykčių karaliene“), dovanotų pyktį (LU: 204, 215–221), o gumbo užkalbėtojas prašo nevaikščioti po visą kūną ir grįžti į savo vietą, kadangi gumbas turi „savo dvarą“ (LU: 409). Krei-

piantis į Žemyną prašoma derliaus ir sveikatos, Jauno Mėnesio meldžiama jaunystės, gyvybingumo, sveikatos, laimės, Gabijos – kad užžiebta žibėtų, o užklota miegotų, būtų rami („neaukštinkis, neplatinkis, nevėdinama nevėdinkis“). Vis dėlto dievybės globojamos srities ribos maldose gali būti peržengtos – pavyzdžiui, Žemynos prašoma saugoti „nuog alkano žvėries“ (SLT: 491), Gabijos – sergėti namus „nuo įvairių nelaimių“ (Balys 1951: 47), Jauno Mėnesio – ginti „nog ugnies degimo, nog vandens skendimo, nog dantų skaudėjimo“ ir suteikti po mirties „Perkūno karalystę“ (LU: 251, 572). Taip pat nutinka ir užkalbėjimuose: nors galima tikėtis, kad užkalbėjimų prašymai bus konkretesni, tačiau ir čia adresato gali būti prašoma bendresnės pagalbos, plg. „Saula, mėnuli ir žvaigždelas, padek Antono ažkalbėt nuo parūšenijos!“ (LU: 571). Tad XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje antropologų suformuluota prielaida, kad užkalbėjimų intencijos būna konkretesnės ir skirtos praktiniams poreikiams tenkinti, o maldų – abstraktesnės ir atliepančios universalūs transcendentinius poreikius (plačiau žr. Kapaló 2011: 88), nepasitvirtina.

Visgi šiokių tokių skirtumų tarp maldų į dievus ir užkalbėjimų esama. Maldose prašymą neretai papildo linkėjimas dievybei: pavyzdžiui, Žemynai linkima būti linksmai, Gabijai – ramiai, linksmai ir laimingai, Jaunam Mėnesiui linkima būti jaunam, šviesiam, augti „į dydį“ ir pilnėti (Vaitkevičienė 2019: 295). Užkalbėjimuose, bent jau gydomuosiuose, tokių linkėjimų rasti sunku. Čia labiau pabrėžiamas sričių arba savybių atidalijimas: „Kaip žemės galybė, Taip gyvatės piktybė. Imk savo piktybę, Atiduok mum gerybę!“ (LU: 211), „Auksute, sidabrute, Nei aš tau nieka padariau, Nei tu man nieka padarei, Aik sava naman atsigulk“ (LU: 466). Nors atidalijimo struktūra pasitaiko ir maldose į dievus (plg. „Jaunas Mėnuo, labas vakars, Tau dievytė, man sveikata. Tu ant dangaus, aš ant žemės, Tu tarp žvaigždžių, aš tarp žmonių“, LU: 255), užkalbėjimuose vietoje linkėjimo dievybei neretai atsiranda neigiamai vertinamas objektas, kurį prašoma paimti (pvz., liga, skausmas ir pan.), o mainais suteikti gėrybės ar sveikatos.

Apibendrinant visgi reikia pripažinti, kad ir švelniuosiuose užkalbėjimuose, ir maldose prašymai daugiausia būna konkretūs, apibrėžti ir priderinti prie adresato galimybių, nors abiem atvejais gali išeiti už įprastos adresato kompetencijos ribų ir abstraktėti. Skirtumą tarp maldų ir užkalbėjimų žymi polinkis maldose prie prašymų prijungti adresatams skirtus linkėjimus – tai neatrodo būdinga švelniesiems užkalbėjimams, nors jie nestokoja malonybinių žodžių.

IŠVADOS

Per visą XX amžių tyrinėtojai stengėsi atskirti du artimus sakytinius žanrus – užkalbėjimus ir maldas. Tuo metu, kai kitose Europos šalyse mokslininkai daug dėmesio skyrė krikščioniškoms nekanoninėms maldoms ir bibliniams motyvams

užkalbėjimuose, Lietuvoje tautosakininkų ir etnografų žvilgsnis krypo į senosios lietuvių religijos palikimą. Skelbdami ir aptardami užkalbėjimus, J. Balys, P. Stukėnaitė-Decikienė ir K. Grigas priskyrė jiems ir lietuviškąsias maldas į dievus (Žemyną, Gabiją, Jauną Mėnesį ir kt.), šiuos tekstus laikydami savita užkalbėjimų žanro dalimi. Jie taip pat atkreipė dėmesį į užkalbėjimų atmainą, dėl gausių „meiliažodžių“ bei „maldaujamo tono“ artimą maldoms, nors tokiuose užkalbėjimuose neminimi dievai. Pastaruosius, skirdami juos nuo kitokio pobūdžio užkalbėjimų, galime pavadinti švelniaisiais. Jais su tiesioginiu adresatu komunikuojama naudojant švelniąją galią, t. y. pasirenkant susitarimo, o ne kovos strategiją.

Koks yra ryšys tarp švelniųjų užkalbėjimų ir maldų į dievus, padeda atsakyti tekstų palyginimas. Baltų religijos maldoms būdingi šie struktūriniai dėmenys: tiesioginis kreipimasis, išaukštinimas, kvietimo ir aukojimo formulės, linkėjimai dievams ir pagalbos prašymas. Švelnieji lietuvių užkalbėjimai maldoms artimi pirmiausia tuo, kad juose į adresatą kreipiamasi pagarbiai ir mandagiai. Jiems, kaip ir maldoms, būdingi maloniniai kreipiniai, pagiriamieji epitetai ir mažybinės daiktavardžių formos. Švelniuosiuose užkalbėjimuose rasime dalį tų pačių dieviškų adresatų kaip ir maldose – tai Žemė, Mėnuo, Saulė, žvaigždės, vėjas. Yra ir kitų – pavyzdžiui, Vaikų Močia, Gyvačių Karalius. Tačiau, skirtingai nei maldose, užkalbėjimo adresatu gali tapti ne tik dievybės, bet ir mirusieji, gyvūnai, augalai, stichijos, kraštovaizdžio elementai ir žmogaus kūno organai. Be to, švelniųjų užkalbėjimų adresatu tampa ne tik potencialus pagalbininkas, bet ir ligos ar kitos grėsmės sukėlėjas; lietuvių užkalbėjimuose ypač dažnai kreipiamasi į gyvatę, prašant atsiimti savo nuodus.

Ir maldose, ir užkalbėjimuose galime rasti adresato išaukštinimo elementų. Visgi užkalbėjimuose adresatų galios apibūdinamos retai.

Daugelis maldų į dievus turėjo ryšį su apeigomis, per kurias dievybė kviečiama ateiti ir priimti auką. Užkalbėjimuose, nors ir retai, irgi pasitaiko atvejų, kai adresatas kviečiamas ateiti ar jam paskiriama auka. Visgi užkalbėjimų tekstams būdingesnės ne aukojimo (dovanojimo), o mainų formulės. Kita vertus, „tu man, aš tau“ tipo struktūra nesvetima ir maldoms.

Ir maldose į dievus, ir nagrinėjamuose užkalbėjimuose trokštamas adresato elgesys yra formuluojamas malonaus prašymo arba maldavimo forma. Tačiau skirtingumą tarp maldų ir užkalbėjimų žymi tik polinkis maldose prie prašymų prijungti adresatams skirtus linkėjimus – tai neatrodo būdinga švelniesiems užkalbėjimams, nors ir jie nestokoja malonybinių žodžių.

Švelniųjų užkalbėjimų palyginimas su lietuvių senosios religijos maldomis atskleidė daug bendrų bruožų, rodančių, kad šie tekstai sudaro bendrą korpusą, kurio neįmanoma diferencijuoti pasitelkiant išorines religijos ir magijos kategorijas. Pagrindinis iki šiol tyrinėtojų pabrėžtas maldų į dievus ir švelniųjų užkalbėjimų

skirtumas buvo siejamas su adresatu: maldomis vadinti tekstai, kai adresatas yra dievybė, o užkalbėjimų adresatas – kita esybė (mirusieji, gyvūnas, augalas, kūno dalis, kraštovaizdžio elementas). Tačiau adresato statusas paslankus, nes lietuvių senojoje religijoje dievybė gali įgyti geomorfinę, zoomorfinę, botaninę ar kitokią fizinę formą, todėl užkalbėjimuose neįmanoma atskirti, ar, tarkime, į žemę ar vėją kreipiamasi kaip į dievybę, ar kaip į nežmogišką asmenį ar fizinę galią. Norint įsitikinti, ar tekstas yra malda dievybei, ar užkalbėjimas, reikėtų kliautis paties kalbėtojo požiūriu, kuris tekste kartais atsiskleidžia sakralumo žymenimis (pvz., žodžiais *dangaus šviesus dievaitėlis, šventoji žemė* ar pan.), tačiau dažniausiai lieka neišsakytas. Tikėtina, kad skirtis tarp maldų ir užkalbėjimų, jei ji brėžiama, gali atsiskleisti ne teksto žanro, bet performatyviuoju lygmeniu, t. y. nagrinėjant užkalbėjimų ir maldų sakymo būdą ir aplinkybes.

ŠALTINIAI

- BRMŠ – *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai 2: XVI amžius*, sudarė Norbertas Vėlius, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2001.
- Etnografiškoji... – „Etnografiškoji medžiaga“, *Dirva-Žinynas: Apšviesniuju lietuviu laikraštis* 6, 1903, p. 65–67.
- LTR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos archyvo rankraštnas.
- LU – *Lietuvių užkalbėjimai: gydymo formulės = Lithuanian Verbal Healing Charms*, sudarė, parengė ir įvadą parašė Daiva Vaitkevičienė = compiled, edited and introduction by Daiva Vaitkevičienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008.
- SLT – *Smulkioji lietuvių tautosaka XVII–XVIII a.: priežodžiai, patarlės, mįslės*, paruošė Jurgis Lebedys, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1956.

LITERATŪRA

- Augstkalns Alvilis 1937. „Tilžės lietuvių burtai XVI a. teismo aktuose“, *Tautosakos darbai* 3, p. 239–243.
- Balys Jonas 1937. „Perkūnas lietuvių liaudies tikėjimuose“, *Tautosakos darbai* 3, p. 149–238.
- Balys Jonas 1938. *Vilniaus krašto lietuvių tautosaka*, (*Tautosakos darbai* 4), spaudai paruošė J. Balys, Kaunas: Lietuvių tautosakos archyvo leidinys.
- Balys Jonas 1951. *Liaudies magija ir medicina*, (*Lietuvių tautosakos lobynas* 2), Bloomington, Indiana.
- Balsys Rimantas 2008. „Maldos į senuosius lietuvių ir prūsų dievus XIV–XVII a. rašytiniuose šaltiniuose“, *Tautosakos darbai* 35, p. 249–268.
- Bozoky Edina 2003. *Charmes et prières apotropaiques par Edina Bozoky*, Brepols (Turnhout-Belgium): Université Catholique de Louvain, Institute d'études medievale.
- Cicėnas Jeronimas 1934. *Vilniaus tautosaka. Daugėliškiniai burtai*, Vilnius: Zorzos spaustuvė.
- Elisonas Jurgis 1926. „Maldelės nuo gyvatės įkandimo“, *Kraštas* 8.
- Elisonas Jurgis 1931. „Mūsų krašto ropliai (reptilia) lietuvių folkloro šviesoje“, *Mūsų tautosaka* 3, p. 81–180.
- Fisher Rebecca M. C. 2016. „Genre, Prayers and Anglo-Saxon Charms“, in: *Genre – Text – Interpretation. Multidisciplinary Perspectives on Folklore and Beyond*, ed. By Kaarina Koski, Frog, Ulla Savolainen, Helsinki: Finnish Literature Society, p. 137–151.

- Frog 2016. “‘Genres, Genres Everywhere, but Who Knows What to Think?’ Toward a Semiotic Model”, in: *Genre – Text – Interpretation. Multidisciplinary Perspectives on Folklore and Beyond*, ed. by Kaarina Koski, Frog, Ulla Savolainen, Helsinki: Finnish Literature Society, p. 47–88.
- Gill Sam D. 2005 (1987). “Prayer”, in: *Gale Encyclopedia of Religion* 11, editor in chief Lindsay Jones, Detroit, New York, San Francisco et al., p. 7367–7372.
- Grigas Kazys 1968. *Lietuvių tautosaka 5: Smulkioji tautosaka, žaidimai ir šokiai*, medžiagą paruošė K. Grigas, Vilnius: Mintis.
- Honko Lauri 1989. “Folkloristic Theories of Genre”, in: Anna-Leena Siikala (ed.), *Studies in Oral Narrative*, (*Studia Fennica* 33), Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, p. 13–28.
- Isoda Vytautas 2013. „Kas yra švelnioji galia? Sąvokos ribos ir empirinių tyrimų metodologijos apmatai“, *Politikos mokslų almanachas* 14, p. 37–61.
- Jasiūnaitė Birutė 2006. „Maldelės į Jauną Mėnulį Rytų Lietuvos folklore: etnolingvistinis aspektas“, *Baltistica* 41 (3), p. 473–488.
- Kapaló James A. 2011. “Genre and Authority in the Scholarly Construction of Charm and Prayer: A View from the Margins”, *Incantatio: An International Journal on Charms, Charmers and Charming* 1, p. 79–101.
- Krėvė-Mickevičius Vincas 1926. „Kėrai“, *Tauta ir žodis* 4, Kaunas: [Vytauto Didžiojo universiteto] Humanitarinių mokslų fakulteto leidinys, p. 504–508.
- Kudirka Juozas 1993. *Lietuviškos Kūčios ir Kalėdos*, Vilnius: Vaga.
- Mansikka, Viljo Johannes 1929. *Litauische Zaubersprüche*, (*FF Communications* 87), Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Niemi Aukusti Robert, Sabaliauskas Adolfas 1912. *Lietuvių dainos ir giesmės šiaur-rytinėje Lietuvoje* (*Annales Academiae Scientiarum Fennicae*, ser. B, t. VI), Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Stukėnaitė-Decikienė Pranė 1941. „Švenčionių apylinkės užkalbėjimai“, *Gimtasai kraštas* 1–2 (28–29), p. 121–136.
- Vaitkevičienė Daiva 2008. „Lietuvių užkalbėjimai“, in: *Lietuvių užkalbėjimai: gydymo formulės = Lithuanian Verbal Healing Charms*, sudarė, parengė ir įvadą parašė Daiva Vaitkevičienė = compiled, edited and introduction by Daiva Vaitkevičienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 9–65.
- Vaitkevičienė Daiva 2019. *Žydinti taurė: baltų gėrimai ir apeigos*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Wolter Eduard 1901a. „Burtai“, in: *Mitteilungen der Litauischen Litterarischen Gesellschaft* 5 (26), Heidelberg, p. 200–202.
- Wolter Eduard 1901b. „Gidymai su burtais“, in: *Mitteilungen der Litauischen Litterarischen Gesellschaft* 5 (26), Heidelberg, p. 200.
- Zavjalova Marija 1998. „Lietuvių ir rusų užkalbėjimų nuo gyvatės pasaulio modelių palyginimas“, *Tautosakos darbai* 9 (16), p. 62–107.
- Завьялова М. 2006. Балто-славянский заговорный текст: Лингвистический анализ и модель мира, Москва: Наука.